

ЛІТЕРАТУРА

1. Перший Український Педагогічний Конгрес. 1935. — Львів, 1938. — 252 с.
2. Біланюк П. Не лишень навчаємо, але й виховуємо // Рідна Школа. — Львів, 1936. — ч.20.
3. Січинський В. Ужиткове мистецтво в системі мистецького виховання / Перший Український Педагогічний Конгрес. 1935. — Львів, 1938. — С.134–142.
4. Люджевич С. Організація музичного виховання / Перший Український Педагогічний Конгрес. 1935. — Львів, 1938. — С.143–152.
5. Ющичин І. Дороговкази нашого виховання // Шлях виховання і навчання. — Львів, 1938. — кн. III, IV.

Леонід ВАХОВСЬКИЙ

ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ
В ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНІЙ ФІЛОСОФІЇ І.КАНТА

"Дві речі наповнюють душу завжди новим і все більш сильним подивом й благоговінням..., — це зоряне небо наді мною і моральний закон у мені". До такого висновку прийшов видатний німецький філософ Іммануїл Кант (1724–1804) у своїй відомій "Критиці практичного розуму". "Кеннігсбергський самітник" підкреслював, що людина — істота, з одного боку, кінцева й "зоряне небо" над нею показує місце, яке вона займає у світі, що чуттєво сприймається. З другого боку, людина наділена розумом, отже, структурно відкрита нескінченному і "моральний закон" у ній являє його у світі, який насправді нескінчений. Це звеличує людину як розумну істоту через її особистість, у якій моральний закон відкриває життя, "незалежне від тваринної природи, і навіть від усього світу, що чуттєвого сприймається" [16, 501]. Інакше кажучи, людина, за Кантом, не просто розвивається природовідповідно, вона здатна наслідувати ідеал, який є поняттям про досконалість, ще не здійснену на досвіді.

Роздуми Канта про вдосконалення людини були, безумовно, навіяні філософією виховання західноєвропейського Просвітництва, але одночасно були вихідною позицією нового напрямку в європейській культурі кінця XVIII – початку XIX століття — романтизму, спрямованого до безмежного, який розчарувався в ідеології Просвітництва. У зв'язку з цим дуже важливо простежити, як трансформувалися філософсько-педагогічні ідеї просвітників у трансцендентальній філософії Канта і в чому принципова різниця кантівських уявлень про виховання від поглядів західноєвропейських філософів-просвітників.

Філософсько-педагогічні ідеї І. Канта вивчалися достатньо активно. Вже на початку XX ст. з'являються роботи К.Воблого і М.Вайсфельда, присвячені аналізу педагогічних поглядів видатного філософа [6, 5]. Фахівцям відома стаття А.Карімського (1972), в якій характеризуються антропологічні аспекти філософської й педагогічної концепції І.Канта [20]. До 200-річчя виходу в світ кантівської "Критики практичного розуму" з'явилася публікація С.Корнілова (1989), в якій вперше здійснювалася спроба розглянути уявлення німецького філософа про виховання в контексті вирішення ним фундаментальних світоглядних і методологічних проблем [21]. Докладний аналіз трактату І.Канта "Про педагогіку" був поданий Н.Нічкало (1993) [22], особливості його теорії виховання виявляються у статті С.Бендасюка (1997) [2].

Відзначимо, що у перерахованих роботах педагогічні погляди Канта представлені переважно як перелік думок філософа з приводу проблем виховання. Проте необхідно пояснити, чому він так говорив, вказати ефекти, які були спровоковані його філософсько-педагогічними ідеями. Для цього педагогіка Канта, по-перше, повинна бути розглянута як складова частина філософської експозиції, тобто у контексті його трансцендентальної філософії; по-друге, необхідно простежити зв'язок філософсько-педагогічної концепції Канта з філософією виховання західноєвропейського Просвітництва.

У найновіших історико-педагогічних виданнях превалює поверховий аналіз педагогічного спадку основоположника німецької класичної філософії. У них містяться загалом правильні твердження про те, що головне завдання виховання Кант бачив "в розвитку моральної свідомості, яка зможе зробити досконалим життя самої людини" [1, 37], що керівним

принципом морального виховання є ідея обов'язку [9, 120]. При цьому не показано, як дані твердження пов'язані з основоположними ідеями філософії Канта.

В основі педагогічних поглядів Канта лежить його філософське вчення про людину. Багато дослідників відзначали, що саме Кант уперше сформулював завдання філософської антропології. На його думку, проблемне поле чистої філософії складають чотири питання: 1) що я можу знати? (метафізика); 2) що я повинен робити? (мораль); 3) чого я смію сподіватися? (релігія); 4) що таке людина? (антропологія). Пізніше Кант прийшов до висновку, що три перші питання можна звести до четвертого, тобто віднести до антропології [19, 332]. Як справедливо відзначив М.Бубер, на питання "Що таке людина?", поставлене перед філософською антропологією, Кант навіть не намагався відповісти. Він запропонував більш ранню, пов'язану з некритичним "людинознавством" XVII–XVIII ст. антропологію замість тієї, якій він кидав виклик [4, 8]. Як бачимо, Кант лише усвідомив, що філософська антропологія повинна побачити цілісність людини, однак цієї цілісності немає в антропологічних міркуваннях філософа, він подає лише окремі характеристики людської сутності.

У "Всезагальній природній історії і теорії неба" (1755) Кант, відзначивши глибоку прірву між душею і тілом, все ж приходять до висновку, що людина "отримує всі свої поняття й уявлення від вражень, які Всесвіт через тіло викликає в її душі..." [10, 248]. Зв'язок між душею і тілом заважає розвитку людських здібностей, і з усіх істот саме людина менше за всіх досягає мети свого існування. Але все ж Кант вважає, що істоти, які розмірковують, "вплетені у загальний устрій матеріальної природи" [10, 258].

Філософ навіть робить спробу дати визначення "людині природи" і вказує на те, що їй властиві лише бажання природної необхідності [12, 188]. При цьому Кант не поділяє думки Руссо про негативний вплив культури і суспільства на людину. На його думку, Руссо виходить з природної людини, а він (Кант) — з цивілізованої людини. Кант цілком певно стверджує, що людина — істота, призначена для суспільства [17, 415]. У зв'язку з цим перед людиною постає нове завдання: "знати, як відповідним чином зайняти своє місце у світі, і правильно зрозуміти, якою потрібно бути, щоб бути людиною". Допомогти в цьому повинна філософія і відповідне виховання.

Наведені висловлювання Канта цілком вкладаються у просвітницьку концепцію людини. Що ж принципово нового він родоначальник німецької класичної філософії у філософсько-педагогічну антропологію?

Перш за все Кант пішов далі онтологічного обґрунтування сутності людини. Його вже не цікавить питання про інстанції, що складають людську природу, він розглядає людину як суб'єкта, який пізнає, специфіка якого визначає як спосіб пізнання, так і його результати. Саме в активній пізнавальній діяльності і проявляється сутність людини. Принципове значення мав також розгляд людини і взагалі будь-якої розумної істоти як мети [15, 269]. Ці положення справили суттєвий вплив як на теоретичне осмислення педагогічних проблем, так і на практику навчання і виховання підростаючих поколінь.

Суттєвий вплив на педагогіку Канта зробили його уявлення про чинники формування людини. Видатний німецький філософ виходив з того, що люди, переслідуючи власні цілі, непомітно для себе йдуть до невідомої їм мети природи. В окремої людини не може бути якої-небудь розумної мети, тільки у загальному русі історії можна побачити деяку загальну для всього людства розумну мету. З цієї причини, на думку Канта, природні нахили людини розвиваються не в індивіді, а в роді. Це твердження не суперечить думці Канта про те, що людина сама по собі існує як мета, бо вона у цій своїй ролі є "обличчям" людства, до якого також повинна ставитися як до мети, а не як до засобу [15, 270]. Філософ намагається з'ясувати, якими чинниками і засобами користується природа, щоб розвивати нахили людей.

Перш за все, Кант говорить про особливості самої людської природи, підкреслюючи, що в ній є почуття краси і почуття гідності. Перше з них є підставою загальної благосхильності, друге — підставою загальної поваги [11, 138–139]. Разом з тим він підкреслює, що мета природи, яка є у всіх людей, — їх власне щастя. Людина, що спонукається користюлюбством і честолюбством, прагне створити собі певне становище серед близьких. Саме цим пояснюється схильність людини вступати у суспільство й одночасно чинити йому опір. У результаті виникає антагонізм між людьми, який все ж таки слугує причиною законовідповідного порядку.

У зв'язку з цим Кант характеризує деякі з найбільш могутніх сил, що діють на людину, які знаходяться поза нею. Філософи-просвітники, говорячи про зовнішні чинники, які впливають на людину, мали на увазі, перш за все, природне середовище і суспільство. Кант значно глибше занурюється у проблему і вважає, що таким чинником виступає протиріччя, боротьба двох сил, "а саме, своєкорисливості, яка все відносить до себе, і загальнокорисності, завдяки якій душа прямує або притягається до інших" [13, 312]. Філософ не розкриває походження цього "таємного нахилу" людини порівнювати свої власні поняття про благо й істину з судженнями інших й узгоджувати свої дії з ними. Він просто констатує залежність наших власних суджень від загальнолюдського розуму і наявність сили, яка примушує звертати наші наміри на благо інших або відповідно до волі інших, хоча це часто робиться неохоче і в сильній боротьбі з нахилом до своєкорисливості [12, 312–313].

Зафіксувавши дане протиріччя, Кант стверджує, що саме боротьба індивідуального і громадського інтересу змусила зробити перші кроки від варварства до культури і дякує благословенній природі за нелагідність, за заздрісну пихатість, що суперничає, за ненаситну жадобу володіти і володарювати. "Людина, — говорить Кант, — прагне згоди, але природа краще знає, що гарно для людського роду і веде його по шляху чвар. Завдяки цьому люди прийдуть до загального правового цивільного суспільства, членами якого буде представлена найвеличніша свобода, поєднана з повною свободою інших" [7, 72].

Таким чином, загальне цивільне суспільство не виключає антагонізму між людьми, а лише обмежує його законами. Тільки за цих умов, на думку Канта, можливий найбільш повний розвиток потенційних можливостей, закладених у людській природі.

Як найважливіший чинник формування особистості Кант розглядає виховання, необхідність якого обумовлена тим, що від природи людина не є добродійною і має лише нахили досконалої істоти. Отже, досконалість і добродійність потрібно виховувати. Говорячи про виховання, Кант враховує деяку роздвоєність людини, яка належить одночасно до світу, який чуттєво сприймається (феноменального), і до світу "речей в собі" (ноуменального). Приналежність до першого світу робить її іграшкою зовнішньої причинності, тобто законів природи і настанов суспільства, приналежність до другого — забезпечує її свободу. Завдання виховання полягає в формуванні людини, яка б у своєму житті керувалася не міркуваннями зовнішнього порядку, а обов'язком. Саме тому Кант як міру виховання визначає не порівняння виховання з іншою людиною (який він є), а порівняння з ідеєю людства (якою має бути людина).

Як бачимо, виховання як чинник розвитку людини Кант наповнює якісно новим змістом. Воно, на думку філософа, обумовлено не тільки природною організацією людини, але також суспільством і культурою. При цьому мова йде не про відповідність виховання соціальному замовленню, вимогам суспільства, культурним традиціям, міркуванням користі, а ідеї людини як належної.

Велике педагогічне значення мав розгляд Кантом проблеми об'єкта і суб'єкта. Розумове мислення, вважав він, пізнає тіла за реальними властивостями і, отже, за допомогою одних лише предикатів. Нам здається, що всі предикати внутрішнього почуття стосуються Я як абсолютного суб'єкта. Однак чистий розум потребує, "щоб ми шукали для кожного предиката речі належний йому суб'єкт, а для цього суб'єкта, який в свою чергу необхідно є тільки предикат, — його суб'єкт і так далі до безконечності" [14, 154–155].

"Суб'єктність" людини Кант пов'язує зі свободою волі. Всі люди, з його точки зору, мислять себе вільними за своєю волею, але, з другого боку, вони підлеглі природній необхідності. Свобода знаходиться у протиріччі з природною необхідністю, хоча ніякого справжнього протиріччя між ними немає. Напроти, обидва ці сенси "не тільки дуже гарно можуть існувати один з одним, але й повинні мислитися необхідно поєднаними в одному й тому ж суб'єкті" [15, 302]. Іншими словами, людина як розумна істота належить до осягненого розумом світу і володіє свободою волі, але одночасно усвідомлює себе частиною світу, який чуттєво сприймається, підлеглого необхідності. Однак будь-яка річ у явищі (що належить до світу, який чуттєво сприймається), в тому числі і людина, підлегла певним законам, від яких вона як річ або сутність сама по собі незалежна. Отже, людина повинна мислити себе двозначно: з одного боку, усвідомлювати себе як предмет, на який здійснюється вплив за допомогою почуттів, тобто як

об'єкт, з другого, — як істота, що мислить, яка незалежна у застосуванні розуму від чуттєвих вражень, тобто як суб'єкт. У силу цього людина здатна здійснювати вчинки, причинність яких приховується в ній як істоті, яка мислить.

Не будемо вдаватися у філософські тонкощі питання, а лише відзначимо, що для Канта людина — одночасно і об'єкт, оскільки є частиною природи, і суб'єкт, оскільки вільна від неї, причому її справжнє Я виявляється в ньому як в суб'єкті. При цьому чуттєвість й чуттєві задоволення Кант відносить до сфери природної організації людини, моральні ж принципи, розумні за своїм внутрішнім змістом, стають приналежністю не природи, а свободи. Таким чином, як справедливо зазначає Т.Длугач, Кант виділяє моральність як особливу галузь людського буття, а саме це є тим новим, що вніс зрілий Кант у вчення про людину [8, 111].

Виходячи з логіки Канта, необхідно визнати, що і виховання, спрямоване на формування моральності, стає "особливою галуззю" і за своєю суттю має справу з людиною як суб'єктом. Так основоположник німецької класичної філософії виходить за межі філософії педагогіки французького Просвітництва. Дійсно, французькі мислителі XVIII ст. виходили з внутрішньої антиномічності самого поняття людської природи, яка має як індивідуально-атомарні, так і соціально-громадські характеристики. Виховання ж для просвітників виступає засобом застосування цих протилежних начал. Кант розводить протилежні аспекти людської природи і зовсім інакше мислить призначення виховання. Не буде перебільшенням сказати, що педагогічна наука, завдяки йому, у черговий раз отримала суб'єкт виховання.

Давайте звернемося до розмірковувань філософа, які мають безпосереднє відношення до педагогічної діяльності. Кант вважав, що людині властиві свої нахили і свобода волі, якої вона може дотримуватися у вчинках і спрямовувати її. Немає нічого страшнішого, аніж підпорядкування дій однієї людини волі іншої. Тому найбільш природним є відраза людини до будь-якого рабства. Не є винятком і дитина, яка "плаче і роздратовується, коли їй доводиться робити те, чого хочуть інші, якщо вони не намагались зробити це для неї приємним" [12, 218]. Свобода зовсім не є абсолютною і безмежною, оскільки над людиною тяжіє тягар необхідності. Однак більш жорсткою і неприродною є підлеглисть однієї людини волі іншої. "Людина, яка залежить від іншої, — робить висновок Кант, — вже не людина; вона це звання вже втратила, вона не що інше, як приладдя іншої людини" [12, 220].

У зв'язку з цим Кант рішуче відкидає традиційне виховання, яке "водить на помочах" і вчить лише наслідувати. Справжнє виховання повинно, з його точки зору, допомогти людині вийти "з стану неповноліття", тобто навчити її самостійно мислити й приймати рішення [18, 471]. При цьому філософ наполягає на постійному вдосконаленні системи навчання і виховання підростаючих поколінь, яке безмежне, оскільки кожна нова епоха повинна мати відповідну їй систему освіти. Цілком правий Б.Бім-Бад, який стверджував, що для Канта виховання — єдина зброя самовиховання людства і тому у вихованні закладена велика таємниця вдосконалення людської природи, таємниця досягнення кінцевої мети історії [3, 2].

На думку Канта, мистецтво виховання повинно "розвивати людську природу так, щоб вона досягла свого призначення" [19, 451]. Дітей потрібно виховувати не для теперішнього, підкреслює філософ, а для майбутнього, тобто згідно з ідеєю людства і відповідно до її загального призначення. У зв'язку з цим педагогіка як наука про виховання за Кантом поділяється на фізичну і практичну.

Фізичне виховання спрямоване на розвиток людської природи і обумовлене особливостями її організації. В ньому філософ розрізняє негативне виховання, при якому "до турбот природи не потрібно додавати, не слід лише їй заважати" [19, 463], і позитивне, спрямоване на тренування душевних здібностей людини. Необхідно підкреслити, що Кант говорить про фізичне виховання і тіла, і духу, душі. На відміну від морального виховання душі фізичне орієнтується виключно на природу, а не на свободу. В цій частині концепція виховання І.Канта повністю відповідає філософсько-педагогічним поглядам західноєвропейських просвітників.

Однак німецький філософ виділяє ще й практичне виховання, яке повинно бути спрямоване на розвиток морального характеру, сприяти наповненню дитячого серця ідеєю обов'язку [19, 495]. Це допоможе людині подолати власну природу й вийти з грубого природного стану тварин. Кант супроводжує даний висновок зауваженням про те, що

цивілізований стан людини не повинен робити насилля над природою. Його потрібно перетворити у досконале мистецтво, яке знову стає природою. Як наслідок, у філософсько-педагогічній концепції Канта на перший план висувається проблема вдосконалення характеру, необхідність формування "морального почуття", совісті.

Виділення двох аспектів виховання й визнання пріоритетної ролі формування моральності зумовлені тим, що Кант розглядав людину як двоєдину істоту, яка одночасно належить до двох світів: світу природи і світу свободи. Як представник світу природи, людина підлегла природній необхідності, а як представник світу свободи — повинна бути здатною самостійно приймати рішення й обирати правильну лінію поведінки. Для цього їй необхідно знати, що вона, як вільно діюча істота, може і повинна робити сама з себе. Виховання повинно допомогти особистості у моральному самовизначенні.

Як бачимо, Кант іде далі своїх попередників, які будували педагогічні концепції з орієнтацією на людину як частину природи. Орієнтиром педагогіки німецького філософа виступає цілісна людина, яка є одночасно і природною, і вільною істотою. Саме свобода підвищує цінність людини як розумної істоти, в якій моральний закон відкриває життя, незалежне від тваринної природи і всього світу, що чуттєво сприймається.

З нашої точки зору, І.Кант здійснив "коперниківську революцію" (Дж.Реале, Д.Антисері) не тільки в філософії, а й у педагогіці, оскільки радикально переосмислив педагогічну проблематику. Філософ пов'язує виховання із пізнанням чуттєвого, і з пізнанням осягненого розумом і таким способом орієнтує його на трансцендентальне. Трансцендентальними, за Кантом, є не умови буття, а характеристики суб'єкта, яким пізнає. Саме це дозволило розглядати виховний процес не тільки як спосіб управління поведінкою дитини, пристосування її до природного і соціального середовища, але й як єдино можливу форму реалізації людської сутності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева И.Н. Философия и история образования. — М., 1999. — 191 с.
2. Бендасюк С.П. Педагогичні погляди І.Канта // Педагогіка і психологія. — 1997. — №3. — С.184–189.
3. Бим-Бад Б.Д. Путь к спасению: Педагогическая антропология Канта сегодня. — М., 1994. — 36 с.
4. Бубер М. Проблема человека: Пер. с нем. — К., 1998. — 96 с.
5. Вайсфельд М. Педагогика Канта. — СПб., 1908. — 73 с.
6. Вобльи К.Г. Проблема воспитания по Канту. — Варшава, 1904. — 49 с.
7. Гульга А.В. Немецкая классическая философия. — М., 1986. — 334 с.
8. Длугач Т.Б. И.Кант: от ранних произведений к "Критике чистого разума". — М., 1990. — 104 с.
9. Духавнева А.В., Столяренко Л.Д. История зарубежной педагогики и философия образования. — Ростов н/ Д., 2000. — 489 с.
10. Кант И. Всеобщая естественная история и теория неба // Соч.: В 6-ти т. — Т.2. — М., 1964. — С.115–262
11. Кант И. Наблюдение над чувством прекрасного и возвышенного // Соч. — Т.2. — М., 1964. — С.125–184.
12. Кант И. Приложение к "Наблюдениям над чувством прекрасного и возвышенного" // Там же. — С.185–224.
13. Кант И. Грезы духовидца, поясненные грезами метафизики // Там же. — С.291–360.
14. Кант И. Прологомены ко всякой будущей метафизике, могущей появиться как наука // Соч. в 6-ти т. — Т. 4 (1). — М., 1965. — С.67–210.
15. Кант И. Основы метафизики нравственности // Там же. — С.219–310.
16. Кант И. Критика практического разума // Там же. — С.311–501.
17. Кант И. Метафизика нравов // Соч. в 6-ти т. — Т. 4 (2). — М., 1965. — С.107–418.
18. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения // Соч. — Т.6. — М., 1966. — С.349–588.
19. Кант И. Трактаты и письма. — М., 1980. — 709 с.
20. Каримский А.М. Проблема человека в философской и педагогической мысли Иммануэля Канта // Сов. педагогика. — 1972. — №4. — С.125–135.
21. Корнилов С.В. Кантовское обоснование педагогики // Сов. педагогика. — 1989. — №11. — С.122–127.
22. Ничкало Н.Г. Иммануїл Кант: думки про педагогіку // Рідна школа. — 1993. — №2. — С.57–59.
23. Реале Дж., Антисері Д. Западная философия от истоков до наших дней. Том 3. Новое время. — СПб., 1996. — 736 с.